

“Droschak”

ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse :
R. daction du "Droschak"
A. R. (S. W.)
GENEVE
LIBRARY

“ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ՅԱԿՈՐ ՂԱՐԱԿԵՑՁԵԱՆ

(Զ Ա Ի Է Ն)

Անհուն կսկիծով կուգանք յայտնել սիրելի ընկերոջ մը հերոսական մահը:

Օգոստոս 12/24-ի առտուն, ժամը 9-ին, մատնութեան մը շնորհիւ իր տան մէջ պաշարելով՝ Ջաւէն չուզեց անձնատուր ըլլալ, կրակ ըրաւ ոստիկաններուն վրայ և իր վերջին գնդակով՝ վերջ տուաւ իր մատաղ կեանքին:

Յեղափոխութիւնը Ջաւէնի անձին մէջ շիտակ գործիչ մը կորսնցուց, բայց անոր հերոսական մահը նոր ապացոյց մըն ալ բերաւ յեղափոխական իդէալի անայլայլ վեհութեանը:

Կ. ՊՈՂՍԻ ԿԵՐՐՈՍԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

ԱՍՏԻԱՆ, ՓԷԴԱՅԻՆՆԵՐՆ ԵԿԱՆ

„Յոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մասին, որ ընդունակ ենք յեղափոխական— թէեւ անհաւասար— կուր յաջողութեամբ առաջ տանելու. ցոյց տանք ամբողջ աշխարհին, որ հայն էլ դիտէ կուել ազատութեան համար:“

Հրամանատար-ընկերոջ կողմէն իմանաւորի հերոսներուն ուղղած քաջալերական խօսքին վերջին բառերն էին ատոնք:

Քանի՛ հոգի պիտի խորհին արդեօք պահ մը կանգ առնել այդ պարբերութեան վրայ, որ կսկծոտ կշտամբանք մը եւ համակերպող դառնութիւն մը կըսքողէ իր մէջ:

Մահը զրկել դիմողներուն՝ անոնց, որ նւիրական բոց մը սրտերնուն մէջ, անգին էակներ երեսի վրայ թողած, միտքերնին խցած յիշատակներու առջեւ՝ Ենձանօթին դիրկը անխռով կ'երթան նետուիլ, անոնց է որ կուղղւին այս խօսքերը:

Հազի՛ւ երբեք պատմութեան մէջ այդքան ծանր զոհ մը պահալեցաւ յեղափոխականէն Յոյն, խալաքի յեղափոխականը մահուան հետ իր մաքառումներուն մէջ, աչքը ետին չէր. գիտէր, թէ ամբողջ ժողովուրդի մը հոգին՝ հարուստն ու աղքատը, գիտունն ու ռամիկը, մէկ սիրտ եղած անձկութեամբ կը հետեւի իր զաւկի աստղին. դիտէր, թէ յաղթական՝ անոր գրկին ու համարյոներուն մէջ պիտի մտնար իր բոլոր դիմանքները, թէ անշունչ՝ իր դէմքին վրայ պիտի զգար անոր աղիւղի արցունքներուն կաթկթիլը:

Հայ յեղափոխականին միայն վիճակած է իր մահուան պրկումներուն մէջ ո՛չ միայն պաշտած զազափարին իրագործումը յանձնել Ապագային, այլ դե՛ռ իր մահուանն ալ արդարացումը անկէ յուսար:

«Իրաւունքը սրի ծայրն է» ըսած էին ձիւղէ էր. եւ հայ յեղափոխականը սուր վերցնել քարոզեց՝ այդ իրաւունքն

ունենալու համար: Բայց հայ հարուստը ոչ միայն չդրաւ այդ սուրը իր գիւղացի եղբոր ձեռքը, հայրենի տունը պաշտպանելու, այլ նոր շղթաներ կոփեց՝ քսակն ալ բանալով Համրդին՝ հայկական դատը ջախջախելու համար . . .

Ազատ երկիր կծկող պարոններ ուրիշ ճամբայ գտան. փիլիսոփաներու ծակ քղանցքները փնտռեցին՝ «Աչքէ հեռու. սրտէ հեռու» մնալու համար Հայրենիքի թշուառութեանէն, որ չոր տեսութիւններու չէ կարօտ, այլ անմիջական դարմանիս

Ես-ի պաշտումին անաղնապէս ցաւաղին այդ վայրկեանն էր. մեր պատմութեան ամէնէն տխուր էջերէն մէկը, երբ կրցողը կը փախչէր ցաւերու աշխարհէն, իբրեւ Սողոմէ մը, ուր ո՛չ մէկը ետին կը դառնար՝ քալ անալու վախէն . . .

Հոգ է որ երեւան կուգայ հայ յեղափոխականը իր ամբողջ մեծութեանը մէջ: Բաղէշի մէջ դատաւոր մըն է ան, որ շանթահար կ'ընէ ժողովուրդի կեղեքիչները: Պօլիս աներ՝ Լոյթ ոգի մըն է սպառնազին, որ անիւռով կ'երթար, երէկ, օղբ ցնդեցնելու Բ. Դուռը, — ո՛վ գիտէ, դեռ ինչե՛ր վերապահելով վաղւան . . .

Վասպուրականի մէջ Ֆէդայի է անոր անունը, որ կրկին երեւան կուգայ, բայց ոչ իր սկար ուժերով եւ պաշտպանողական տակտիկով, այլ իբրեւ կազմակերպւած ուժ մը՝ բաց դաշտին մէջ կուր մղելու Արաբօներու, Ժիրայրներու եւ Յուճօներու խուճիկը չեն ալ՝ անհատական, կոյր վրէժի սեւեռուն զաղափարով: Իմանաւորի դաշտը երկա՛ր դարերէ հոգ առաջին անգամ կը տեսնէ կազմակերպւած հայ զօրագունդ մը, որ կ'երթայ պատժելու վայրենի ցեղ մը եւ անոր արիւնկզակ պետը՝ կուռփի այդ թագաւորութեան մէջ:

Հայ յեղափոխականն զգաց, որ ա՛լ ժամանակն էր հաւատք ներշնչել ժողովուրդին իր սեփական ուժի մասին, այն հաւատքներէն մէկը, որ լեռներ կը շարժեն:

Եւ կատարեց իր այդ պարտքը ամենէն փայլուն կերպով. ամբողջ աշիրաթ մը սննեատացաւ այդ արիւնոտ լեռներէն: Մազրիկցոյ ոչնչացումը, Ֆէդայիներու աննշան վնասով

յանկարծակի անհետացումը այնպիսի խոշոր իրողութիւններ են, որ չեն մտադիր ջիւղող կեանքին մէջ: Իբրդը սուկումը պիտի ցուցնէ Շարաֆի վրամներուն երբեմնի տեղը: Իբրդըն զսա մը պէտք էր, առաւ այդ դասը, եւ չպիտի մտածար: Գիտէ հիմա, որ կայ վրէժխնդիր անխոցելի էսան մը, որ ջարհերուն տակէն կ'ելլէ յանկարծ սատանի պէս եւ կամ գիշերական մութին մէջ կը տնկւի առջեւդ: Իր հրացանը չ'երեւիր յանախ, բայց «իր գնգակը կը գտնէ» քիւրդը: «Իբրդընուն անզուսպ ըլլալուն կարծիքը ջուրն ինկած է», ըսաւ անգլիական հիւպատոսը Վան մտած ֆէդայիներուն: Թո՛ղ լսեն մերինները եւ խորհին: Հայ յեղափոխութիւնը կատարեց իր պարտքը: Եւրոպան գիտցաւ, որ հայն ալ գիտէ կուրլ կայրենիքի համար եւ «պատիւ» գոչեց այդ «պատերազմատէր» ժողովուրդին:

Իսկ հայր, հաւատաց, որ իր զաւկներու երակին մէջ ստաած չէ դեռ այն արիւնը, հոգիին մէջ մարած չէ անկախութեան այն հուրը, որոնց շնորհիւ միայն տէր եղաւ իր պատմական կայրենիքին: Հաւատաց, թէ անասան կամքը, ինչքը եւ անձնութեանը հրաշքներ կրնան գործել: Յուլ 25-ը պատմական մեծ օր մը կը մնայ օգ. 14-ին հետ: Այն առտուն, մթնշաղին, երբ Արշալուստեմըրը ինանսորի դաշտին մէջ թշնամին պաշարած՝ փողի ձայնին կը սպասէր՝ կրակը տեղալու — սոսկումի սուր ճիչ մը քիւրդ կնոջ մը կրճքէն փրթած՝ սաւառնեցաւ օդին մէջ:

— Աստուած, ֆէդայիներն եկան: Թշնամիի հողեկան վիճակը եւ նոր սկսող շրջան մը կը յատկանշէր այդ ազազակը: Հայութեան թշնամի ոգին էր, որ իր պարտութեան ողբը կը կարդար: Այն օրը նոր իրաւունք մը ստացած էինք մեր լեռներուն վրան, որովհետեւ նոր վախ մը ձգած էինք հոն: Թո՛ղ չմոռցւի ուրեմն այդ ազազակը թո՛ղ անոր արձագանգը վաղէ Կորդուքէն մինչեւ ինչպիսիք, Տաւրոսէն՝ Մասիս, թո՛ղ մահաւան սարսուռը փչէ թշնամիին իր դիւական ձայնով: «Աստուած, ֆէդայիներն եկան . . . »

Յ Է Դ Ա Յ Ի Ն Ե Ր Ի
Ա Ր Ի Ի Ն Ա Ն Ե Ղ Զ Ա Վ Ա Տ Ա Մ Ա Ր Տ Ը
Խ Ա Ն Ա Ս Ո Ր Ի Լ Ե Ռ Ն Ա Գ Ա Յ Տ Ո Ւ Մ
 ԿՈՒԻՑ ԱՌԱՋ

Յուլիս 21-ն է արդէն: Արշալուստեմըրը կազմ ու պատրաստ է: Յեղ Տասաւ վերջապէս «Լրտեսող» ջոկատը, որ դընացել էր Շանապարհները և թշնամու գիրքն ուսումնասիրելու: Բանակը տենդային անհամբերութեամբ սպասում է առաջ խաղալու հրամանին . . .

Մտտնում է այդ ժամը: Ֆէդայիները հրաբլուում են զինուորի հանդիսաւոր երգումը տալու: Երգման վայրում — հէնց որ հաւաքուում են ամէնքը — նշան է տրուում բարձրացնել Գաշնակցութեան փառահեղ դրօշակը, որ կտակն էր վաղամեռիկ մի ընկերուհու՝ ող-

բացեալ ԿԱՐՕՅԻ: Գրօշակի հանդիսաւոր վերելքը էլէկտրացնում է բոլոր ներկայ եղողներին: Անտելե ողևորութեան մի ազազակ է դուրս պրճնում կրճքերից. — «Կեցցէ Գաշնակցութիւնը, կեցցէ Յեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ խմբապետը . . . »

Առաջ է գալիս արշալուստեմըրը Ֆէդայի-քահանան և, համառօտակի բացատրելով ֆէդայու կոչումը՝ բարձրաձայն կարդում է կօմիտէի խմբագրած երգասագիրը, որ հետեւեալ բովանդակութիւնն ունէր մօտաւորապէս

«Ես, Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան Ֆէդայիս, ապա կամկով Գաշնակցութեան յաղթական դրօշակի տակ մտնելով տալիս եմ՝ եմ այս կողմը նուսակցութեանս վրէժ կեդրոնական կամկտին: Երբեք եմ Գաշնակցութեան յաղթական դրօշակով կրկնում եմ ընտելումը կրկնում յեղափոխական սրով: Այ շեմ դաւաճանի ընկերս, շեմ դաւաճանի դեկալաներս, շեմ դաւաճանի ֆիդայու վեհ կնշումն: շեմ դաւաճանի Գաշնակցութեան դրօշակին . . . »

Անկարելի էր խորապէս չ'յուզուել ակնատես լինելով այդ վայրկենին՝ երբ ֆէդայիները ուղարկութեան արտասուքը աչքերում, զրկում էին իրար, եղբայրական սուրբ համարոյրի մէջ յաւերժացնելու իրենց անսուտ երգումը:

— «Միտսին կուենք և միտսին մեռնենք:» Երգման արարողութիւնը վերջանալուց յետոյ առաջ է գալիս ընդհանուր հրամանատարը, որին ընդունում ենք բուռն ծափահարութեամբ ու կեցցէներով: Սակայն համեստ խմբապետը խնդրում է մեղ լռել, խորքն լռութեան մէջ լսում է իր բարձր, ազդու և յուզած ձայնը . . .

Երկար բացատրում է նա Մայր-Հայրենիքի ընդհանուր թշնամութիւնը, նրա դարևոր ցաւերն ու տառապանքները, նրա արդի օրհասական կացութիւնը: Բացատրում է այն պատճառները, որոնք ստիպեցին Գաշնակցութիւնը «ներևան գալ և անհաւասար կուր մղել Հայրենիքի թշնամիներէ դէմ:» և վերջապէս անցնում է ներկայ գործի՝ արշալանքի անհրաժեշտութեանը և նրա յաջող վախճանից ակնկալած օգուտներին: «Մեզանից է կախած յեղափոխական ընդհանուր գործի յաջողութեան մէկ մասը, ասում է նա: Յոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մասին, որ մենք ընդունակ ենք յեղափոխական — թէև անհաւասար — կուրը յաջողութեամբ մղելու, իսկ միւս կողմից ցոյց տանք ամբողջ աշխարհին, որ հայն էլ գիտէ կուել Հայրենիքի ազատութեան համար . . . »

Հրամանատարից յետոյ սկսում է խօսել նաև, — արշալանքի համար ջերմապէս աշխատողներէից մէկը, — որ իր հակիրճ և ողևորիչ խօսքերով ընդհանուր համակրանք է շարժում:

— «Տղերք, վերջացնում է նա, վեհանձն եղէք դէպի տկարները: Ոչ մի դէպքում ձեռ չ'տաք կանանց և երեխաներին: Իսկ տղամարդկանց՝ անխնայ կոտորեցէք:» Խօսում է նաև Ֆէդայի-բժիշկը, Ֆէդայի-քահանան և բերիշներ: Բողոքին էլ վարձատրում ենք անվերջ ծափահարութիւններով և որոտաձայն կեցցէներով:

Գիշեր է . . . . Ֆէդայիները բանակը, ոտի վրայ պատրաստ, սպասում է հրամանի՝ արշալանքն սկսելու: Աչք եմ ասում որ շարտասուէր, սիրտ եմ ասում որ

չգրածներ տեսնելով նրա զինւորական փայլուն կազմն ու սարքը: Արշաւախումբը կազմում են հետեւակ զօրքը և հեծելագունգը: Հետեւակները բաժանւած են տասնեակների, յիսնեակների և հարիւրեակների. իսկ հեծելագունգը տասնեակներից է բաղկացած:

Ֆէդայիները իրենք են ընտրել անմիջական ղեկավարներին՝ տասնապետ, յիսնապետ և հարիւրապետ. իսկ սրանք էլ իրենց կողմից՝ ընդհանուր հրամանատարին և նրա օգնականին:

Պատերազմական խորհուրդը կազմում են ընդհանուր հրամանատարը, սրա օգնականը, հարիւրապետները և երեք կողմնակի անձեր: Այդ մարմինն է վերապահւած անհրաժեշտ պարագայում փոխել կուրի յատակագիծը, նորը կազմել շարունակել կամ դադարեցնել կուրը:

Պատերազմական խորհուրդը հանդիսանում է ղեկավարող գերագոյն մարմինը, լիազօր իրաւունքներով:

Ամբողջ բանակը զինւած է կատարելագործւած Մօսինի հրացաններով:

Ամէն մի ֆէդայի կրում է 3-4 հաս փամփուռտանոց 230-300 փամփուռտոյ, որոնց մի մասն էլ տեղաւորւած է մէջքին կապած սուպրակում: Բացի փամփուռտոց տոպրակում դարսած է նաև ութ օրւայ ուստըլու պաշար, կարևոր գործիքներ, գնդեր, լեյկ-ասնդ, լուցկի, ծխախոտ և այն ամէնը որ անհրաժեշտ է ֆէդայու համար: Քամակին կապած ունի և իր ջրասանը:

***

Թամանակն է արդէն: Ընդհանուր հրամանատարը իր շուրջն է ժողովում բոլոր ղեկավարներին, բացատրում է կուրի ընդհանուր յատակագիծը, ճանապարհի վրայ ձեռք առնելու բոլոր զգուշութիւնները, որոշած կարգախօսները (պարօշ), և դանազան հրահանգներ տալուց յետոյ արձակում է նրանց՝ արշաւաւնքն սկսելու...:

Բանակն առաջ է խաղում՝ օրինակելի զինւորական կարգապահութեամբ:

Բանակի առաջից և յետեից 50-100 քայլ հեռաւորութեամբ գնում են աւաճապահ և վերջապահ գլխղեքը: Նրանց պարտականութիւնն է հսկել բանակի ապահովութեանը: Մի քանի հոգի գաւաւնելով այդ գնդերից պիտի հետևեն իրար 15-20 քայլ հեռաւորութեան վրայ և ամէն մի կասկածելի երևոյթի մասին արագօրէն բայց աննշմարելի կերպով իմաց պիտի տան գլխղեքուր ուժին:

Հեծելագունգը պաշտպանում է բանակի թիկունքը: Յիսնեակների առաջին փողփողում են եռագոյն գրօշակներ, իսկ ամբողջ արշաւախումբին իր վեհ ծալքերի տակ հովանաւորում է Մայր Իրօշակը՝ ներհական ընծան Ապառաս Կօճիտի: Քնքոյշ մասներ դրա մի երեսում՝ ասեղնագործած են խորհրդանշաններ, իսկ միւս երեսի վրայ բանաստեղծի ծանօթ խօսքը. «Ահա եղբայր, քեզ մի դրօշ, որ իմ ձեռքով գործեցի...»

Մայր-դրօշի պաշտպանութիւնը յանձնւած է Գ. յիսնեակին:

Բանակը առաջ է սլանում՝ մեղմիկ եղանակելով պատերազմական մի երգ: Գիշերւայ խորին լուութեան մէջ բանակի համալսի քայլերը, ուղեւորի դիւթական ձայնը, գիւղական այգիների հեռաւոր արձագանգը, և այդ բոլորի հետ ֆէդայիների զօպած՝ ոգևորութիւնը՝ հրաշալի մի ներդաշնակութիւն էին կազմում:

Հայրենի օջախից և սիրելիներից առմիշտ թերևս անշատւած և մահւան դիմող ֆէդային զրկւած չէ սակայն մի վերջին բայց անգին միութարութիւնից — ժողովրդի շերտ համակրութիւնը և արտասւթոր հրաժեշտը, որի արժէքը զինւորը միայն գիտէ...:

Եւ հայ գիւղացին լիովին կատարեց իր այդ նւիրական պարտքը...:

Բանակի կայան ընտրւած ամբողջ գիւղը՝ մեծից մինչև փոքրը, ծեր ու երիտասարդ, կին ու աղջիկ, մինչև իսկ երեխաներ, բոլորն էլ անսահման խանդավառութեամբ ուղեկցում են բանակին՝ յաջողութիւն և բարի վերադարձ մտղթելու...:

Յոգնութիւնը մոռցւած էր և նրանք անվերջ ուղեկցելին թերևս...: Եթէ չհնչէր հրաժեշտի ժամը, բանակը վաղուց արդէն հեռացած մարդաբնակ վայրերից՝ հասած էր լեռնային ճանապարհներին:

Յուզւած՝ արտասւթոր աչքերով կրկին և կրկին համբուրեցանք այդ բարի գիւղացոց հետ և անջատւեցանք սրտի սեղմումով...:

Գեռ երկար լւում էր նրանց բարի մտղթանքները, տեսնում հեռից նրանց թաշկինակներն և գլխարկների ծածանումը, մինչև որ անպարտք լեռների լանջերում իսպառ կորցրնք նրանց մեր տնայից:

II

Յուլիս 24-ի պայծառ և լուսնայ գիշերն է:

Կաթնանման լուսի միջից իր հպարտ գագաթն է բարձրացնում հսկայ Արաուլը, իսկ զրա աջ ու ձախ կողմերից ցցւում են բազմաթիւ մեծ ու փոքր կասալներ, իրենց հովանու տակ աւնելով մթին ձորքն ու լայնատարած դաշտեր:

Երբեմն այդ վայրերից խաղաղ շինականի անուշիկ տաղերն էին հնչում, իսկ այսօր՝ վայրենի մոնշրանները արինախում մազրիկցիներին, որոնք տարիների ընթացքում՝ ծծեցին ու քամեցին աղբակեցու վաստակն ու արիւնը: Բայց հինգ երկար դարեր ստրկութեան տակ հեծող հայը, որ իր շղթան միայն քարէ աշու էր սփռո, այսօր մի սիրտ ու մի հոգի՝ գէնքը ձեռքն առաջ է թաշում վրէժը լուծելու իր նահատակւած եղբայրների, լիւած քորերի, սրբապղծւած խորանների, վրէժը՝ տանջւած ու անարգւած մի ամբողջ ազգի:

Ֆէդայիների բանակն է դա, որ շտապում է գէպր Արաուլ:

Քանի առաջ, այնքան աւելի է բազմապատկւում ընդհանուր ոգևորութիւնը: Երկար ճանապարհը յոգնեցրել է ամէնիս, բայց դարձեալ թաշում ենք մենք և ոչ քայլում: Բոլորն էլ շտապում են լուսի առաջ հասնել կուրի դաշտը՝ ճակատ ճակատի հանդիպելու թշնամուն:

Առաւօտեան ժամի 4-ն է (ըստ եւր.): Երկնքում ցուլանում է մի ընկնող աստղ և մի վայրկեան շուտաւորում է արշաւախումբը. յաջողում է մի խուլ որոտ, որ արձագանգ է գտնում հեռու լեռներում: Մի սուրբ ժպիտ է անցնում բոլորի երեսով:

— «Ընկերներ, ասում են տղերքն իրար, թուէք, Շաբաֆի աստղն էր, ո՞ր ընկաւ»:

— «Սուլթանի փառքն էր, որ խաւարեց» ասում են ուրիշ բերաններ:

Բարի գուշակութիւնները նոր սիրտ են տալիս և մեր քայլերն արագացնում:

Բանակն հասել է Արաուլի արևելեան լանջը իսկ սարի հարաւ-արևմտեան ստորոտում փռւող Խանասորի ընդարձակ լեռնադաշտում ընկած են համիտիէ Մարզիկ աշիրաթի 250-ի մօտ վրանները: Դրանցից աչքի են ընկնում երեք հատ սպիտակ, որոնք պատկանում են ցեղապետ Շարաֆ բէյին: Սա այն Շարաֆն է, որ տարիների ընթացքում Մեծ-Մարդասպանի հրահանգով քանդեց ու աւերեց Աղբակը, բնաջինջ արաւ այդ գաւառի հայերը: Նա էր, որ 1894-ին 400 ձիաւոր ուղարկեց — որոնց միացած էին նաև 50 կանոնաւոր զինւոր — պարսից հողում գտնւող Դերիկի վանքի վրայ, ուր այդ ժամանակ գտնւում էր դաշնակցական ֆէդայիների 20 հոգուց բաղկացած մի խումբ: Շարաֆին պատկերած էր Բահրի փաշայի կողմից՝ յեղափոխականների այդ բունը ոչնչացնել և դրանով Պարսկաստանի հայերին տեղական կառավարութեան աչքում կասկածելի դարձնել: Սակայն մարզկեցիք զօրեղ դիմադրութեան հանդիպելով՝ կորագլուխ ետ դարձան: Այդ հրէջն էր, որ հերոս՝ յուլիսին Ս. Բարթուղիմէոսի վանքի շրջակայքում անխնայ կոտորեց 800 վանեցի խեղճ փախստականներին ու արմենականներին. և իբր վարձատրութիւն իր այդ անլուր արարքին՝ օսմանիէի Բ. կարգի պատանշանն ստացաւ Մարդասպանից և հազարապետութեան աստիճանին բարձրացաւ: Նրանից արժանաւորը չէր կարող գտնել Համիդը սահմանագլուխը պաշտպանելու համար ֆէդայիների դէմ. ուստի և այդ գործը յանձնել էր Շարաֆին, 50-60 զինւոր նրան տալով իբր օգնական:

Լոյսն արդէն բացւում է՝ առաւօտեան մեղմ զեփիւռը ողջունում է մեզ Արաուլի գագաթի մօտ ընկնող ձորերից մինում:

Անհրաժեշտ էր դադար առնել. այլևս առաջ խաղալը խոհեմութիւն չէր: մեր ներկայութիւնը կարող էր նկատուել և թշնամուն զգուշացնել: Հետևակ զօրքը մընում է ձորում, մի քիչ հանգստանալու, իսկ հեծելագունըը շահպում է բռնել բոլոր այն բարձրութիւնները, որոնք ուղղափոխական տեսակէտից կարևորութիւն ունէին մեզ համար:

Այդ յատակագիծը կատարեալ յաջողութեամբ գործադրեցաւ:

Աէս օր է արդէն. մենք շարժւում ենք դէպի բարձրութիւնները:

Շատ դժւար է նկարագրել այն տպաւորութիւնը, որ մենք զգացինք այդ բարձրութիւններին հասնելիս: Դրժբախտ հայրենիքի սգապատ լեռներն ու դաշտերն էին փռւած մեր աչքի առջև:

Հեռու արևմտքում, հսկայ պահապանների նման կանգնած են Միփանն ու Արտոսը, Վարազն ու Առնոսը, իրենց հպարտ գագաթները փայլեցնելով ամպերի միջից: Գէպի ձախ, հարաւ, Արդուաց լեռները «յառաջ» են կանչում մեզ իրենց լերկ կրճէները դէմ արած: Իսկ մօտը, մեր դիմաց, մի նւիրական վայր, Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը դարևոր յիշատակներ է կենդանացնում. . . . Եւ կարծես այդ անդնդախոր ձորերից մի խուլ աղաղակ է գալիս հասնում մեր ահանջին. «վրէժ, վրէժ» են ձայնում մեր նահատակած թանկագին ընկերները: Մի սարսուռ է անցնում բոլորի մարմնով ուռջում են կուրծքերը, արցունքը հեղեղում է աչքերից, և ամէնքը յուզումից դողահար, գետին են փռւում սիրոյ և յարգանքի

հի համբոյրը տալու տանջւած այդ մայր երկրին: Տիրում է խորհրդաւոր լուութիւն: Օրը տարածամ է, արևն արդէն պատրաստւում է իր վերջին մնաս-բարեն ասելու մեզնից շատերին. . . .

Արաուլի մենաւոր բարձրութեան վրայ պատերազմական խորհուրդ է դումարւում օրւայ անելիքը որոշելու:

Ընդհանուր հրամանատարը և խորհրդի անդամները զբաղւած են տենդային աշխատանքով. նրանք դիտակները ձեռքներին՝ ուսումնասիրում են վրանների դիրքը, շրջակայքը: Երկար դիտելուց յետոյ վճռում են մի զօրեղ յարձակում գործել բաց դաշտի կողմից: Արոշւում է վրանների դիրքին համեմատ երկու մասի բաժանել ուժերը. մի մասը աղեղի ձևով պիտի շղթայէ վրանների արևմտեան և հիւսիս-արևմտեան կողմերը, երկրորդը՝ արևելեան և հիւսիս-արևելեանը. իսկ հեծելագունըը երկուսի միջին գտնւած տարածութիւնը յետևի կողմից՝ թիկունքը պաշտպանելու համար:

Խորհրդի անդամները ամէն կերպ աշխատում են կուր յատակագիծը իր տարրական մասերով հասկացնել թէ նրա գործադրութեան մասնակցող խումբերին և թէ ամէն մէկ ֆէդայու: Յաջողութեան առաջին պայմանը պահպանած է, եթէ իւրաքանչիւրը գիտէ իր անելիքը և առանց ուրիշին խանգարելու՝ կատարում է իր գերը:

Մտտնում է խորհրդաւոր վայրկեանը. տղերքը մահւան են պատրաստում: Պատերազմական խորհրդի տեղից մի քիչ ցած, երկու պետութիւնների սահմանագծի վրայ, երկու քահանայ եկեղեցու վերջին մսիթարանքն են մատակարարում մահւան գնացողներին: Ֆէդայի-քահանան՝ մի ձեռքում խաչ, միւսում՝ սուր սկսում է խօսել. նրա կրակոտ խօսքերը յափշտակում են մեր հոգիները: Ե. դարն է կարծես ներկայանում մեր աչքերի առջև, իսկ այդ կատարող կրօնաւորը Ղևոնդ երէցի դէմքն է յիշեցնում. . . . Նա վերցնում է ֆէդայու թիթեղէ ջրամանը, ուր պատրաստ էր Ս. Հաղորդութիւնը և բաշխում է խոստովանող ֆէդայիներին. . . . Վերջին մընաս-բարեն են տալիս նրանք իրար և այսպէս «մահ հագած մահ հալածելու» են գնում:

Լսում է յանկարծ մեր մի թիւրք ընկերոջ Սամուէլի ձայնը:

— «Ընկերներ, եթէ ես ընկնեմ, յիշեցէք գոնէ, որ մի թուրք զինւոր ձեզ հետ միացած կուում էր բռնութեան դէմ:»

Արևն արդէն մայր է մտնում: Մենք նախկին կարգով մեղմ քամուց ծածանող դրօշակներով և «նորապսակ» շարականը երգելով կամաց՝ իջնում ենք վրանների հիւսիսային կողմում փռւող Խանասորի ընդարձակ լեռնադաշտը: Բանակն իջնում է մի ահաւոր զառիվայր, որ ցերեկը՝ նայողի վրայ սարսափ է ազդում: Մարդ սպառում է որ մենք այնքան հեշտութեամբ այդ տեղով իջնել կարողացանք՝ կարծես հարթ ձանապարհի վրայ լինէինք: Թէև եղան գլորուողներ և սայլթաքողներ սակայն բանակի կարգը չէր խանգարում: Ամէն մի տասնեակ իր տասնապետի և յիսնապետի հետ առաջ էր ընթանում անխռով: Մեր շուրջը խորին լուութիւն է թագաւորում, որ երբեմն ընդհատւում է ձիերի դոփիւնով: Պայծառ լուսինը նազիկ սահելով լուսաւորում է մեր ձանապարհը: Հեռւում փայլում են վառ կէտեր, վրանների կլրակն է դա: Դէպի այդ կրակներն են յառած մեր աչքերը. դրանց շուրջն են խմբւած մեր թշնամիները:

Բանակը արդէն գտնուում է տափարակ դաշտի վրայ, թշնամու վրաններից 4-500 քայլ հեռու:

Յարձակման ժամը որոշած է լուսաբացը. բայց գիշերւայ ժամի 11-ն է դեռ: Պառկեցանք հանգստանալու՝ մեր ներքե ունենալով քարերն ու խոտերը, իսկ վերև՝ հարաւի կապուտակ և աստեղազարդ երկինքը: Բայց ո՞ւմ քունը կը տանի, ժամերը օրեր են թուում, այնքան դանդաղ են անցնում. մինչ մենք սրտատրոփ տենչալի ժամին ենք սպասում:

Հասնում է և այդ ժամը. առաջ ենք գնում:

Աւերակ պանդոկի մօտ ենք հասել՝ վրաններից քիչ հեռու՝ 100-150 քայլ միայն:

Լուռութեան մէջ լսում է հրամանատարի ձայնը.

«Տղերք, ձեզ մատաղ, վրէժխնդրութեան ժամն հասաւ արդէն: Լինել և չլինելու վայրկեանն է այժմ: Մեր խոհեմութիւնից ու կարգապահութիւնից է կախած գործի յաջող կամ անյաջող ելքը:

«Կուտեցէք մինչև ձեր վերջին շունչը, բայց միշտ խրանայեցէք կանանց ու երեխաներին:»

Պէտք էր շտապել: Խմբերը հենց այդ տեղից բաժանուցին և սկսան առաջ դիմել վրանների գծին զուգահեռաբար, սերտ կապ հաստատելով միանգամայն իրար հետ:

Վրաններն արդէն շատ մօտ են. մի փոքրիկ անգղուշութիւն կամ մի շղուկ կարող է արթնացնել մեր նիրհած թշնամուն և մեր յոյսերը խորտակել: Ամէնքն էլ զգում են. այդ և խիստ կերպով զգուշանում: Ահագին բազմութիւնն առաջ է գնում մի մարդու նման, լուռ, շունչը փորը ձգած, ոտքերը յուշիկ փոխելով:

Ինչ յետոյ վրանները մեր աղեղնաձև շղթայի մէջն էին լինելու...

Բայց ցեղապետի սպիտակ վրանները դուրս են մնում պաշարման գծից: Նրանք մեզնից բաժանուած են մի գետով, որի ծանծաղուտը տարակոյսի մէջ է ձգում մեզ ինչ անենք. անցնենք. հասկա՞ր եթէ տղերքը խուրհուրտի մէջ: Իսկ եթէ գետը չանցնենք, մեր թշնամիների պետերը մեր ձեռից կը պրծնեն և միւսներին էլ անցք կը տանք փախչելու:

«Տղերք, գետն անցէք՝ ձայն է տալիս ընդհանուր հրամանատարը և երկու տասնեակ թռչում են միւս ափը, մինչև ծնկները տղմի մէջ թաղւելով:

Վրանների պահապանները դեռ 2-300 քայլ հեռաւորութեան վրայ նշմարել էին մեզ մութի մէջ, բայց հասարակ ճամբորդի տեղ դնելով՝ լուռ էին...

Վենդանիների բնագրը չէր խաբած սակայն. նրանք գուշակում էին գալիք չարիքը. մի արտասովոր համերգ էր որ սկսած էր. շունը հաջում էր, ձին խրինջում, էլը խռռնում, ոչխարները մայում և արջորները կանչում էին:

Այդ խառնափնթոր ձայները գիշերւայ լուռութեան մէջ և աստիճանաբար մեր մօտենալը կասկածի մէջ էր ձեռնում պահապաններին. աւելի սարսափահար է անում նրանց մութի մէջ անընդհատ շարժուող այդ սև ուրախանների պահած խորին լուռութիւնը...

Բանակը մի հսկայ և առասպելական օձի նման 700 քայլ ձգուող իր շղթայի մէջն էր առած արդէն մարդկցիների 250-ի չափ վրանները: 40-50 քայլ հեռաւորութեան վրայ՝ եղած կարգադրութեան համաձայն կանգ առանք, պառկեցանք գետնի վրայ, երեսներս դեպի վերանները և հրացաններս լցնելով անհամբեր սրտա-

տրոփ սպասում ենք փողի ձայնին...

Հենց այդ վայրկեանին լսում է մի քիւրդի ձայնը. — «Լճ, լճ, հուն չի մարիֆն» (Էյ, էյ, դուք ի՞նչ մարդիկ էք):

Լուռ ենք մենք: «Ազամայ մութը» արդեւում է նւրանց մեր ո՞վ լինելը որոշել:

Իրարանցումն ընկնում է քիւրդերի մէջ:

— «Ձիւաւոր հասցրէք Բաշկաղա» լսում է մինից:

— «Յայտնեցէք աղին» կանչում է երկրորդը:

— «Իրեքերը բռնեցէք» ձայն է տալիս մի ուրիշը:

— «Ասուած, Փէդայիներն եկան, ո՞ւր փախչենք» ողբում է մի կին:

Հնչում է և մեր պատերազմական փողը:

ՖԵՊԱՅԻՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ՄԷՁ

ԿՈՒԻՒ ՍՊԱՀԱՆ ԼՃԱԿԻ ՄՕՏ. — ՎԱՆ ՄՏՆԵԼԸ. —

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼ. ՀԻՒՊԱՏՈՍԻ ՀԵՏ

Վան 16/28 օգոս. 97.

Երբք գիշերւան տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետքը հասած էինք Բերկրի, Սպահան լճի մօտ (Վանայ Ծովակի արևելեան կողմը): Լոյսը բացուած էր, և մենք չյաշողեցանք գիշերով մեր դիրքը բարձրանալ, որովհետև Ապաղայի մէկ երկու գիւղերէն հաց ճարելու համար զուր տեղը 2-3 ժամ կորսնցուցած էինք: Արշալուսին հովիւ մը հեռուէն նկատեց մեզ, այնքան հեռուէն, որ անհնար եղաւ բռնել կամ սպաննել: Ամիջապէս Ֆէդայիներու երևալը ամէն կողմ տարածեց և պինդ առաջ մտիկ վրանները:

Մենք սկսանք պատրաստուիլ վերցնելով մեզ հետ բաւականաչափ սառի կտորներ — որովհետև ջուր չի կար — բարձրացանք սարի գագաթը ու դիրքեր շինեցինք: Մեր շտապով պատրաստուիլը զուր եղաւ. քիւրդերը չհամարձակեցան շուտով դուրս գալ Ֆէդայիներու դէմ: Սպասելէն համբերութիւնս հատաւ. յուրիսի վերջին օրերու շոգը մեր վրայ չէր ազդեր, բայց մեր սրտերը կը տրոփէր գեղեցիկ մօսիներու որոտը լսելու ու թշնամու ուժը չափելու:

Իսկապէս Ֆէդայիներու հոգեկան վիճակը ծանր էր. օր ու գիշեր, անլուր նեղութիւններ կրելէ ետքը, լուռ ու մունջ ներս մտնել գործ մը չկատարած, մինչդեռ մեր ընկերները ճիշդ նոյն պահուն մէկ ուրիշ կէտի վրայ զարմանալի քաջագործութիւններով ամբողջ աշխարհի հիացումը կը վայելէին, սարսափ ազդելով թիւրք կառավարութեան և վայրենի քիւրդերուն:

Արիւնը եփ կուգար մեր երակներուն մէջ. դիրքեր շինեցինք և կանոնաւոր պատնէշներ բարձրացուցինք: Օրարսակէն առաջ, կրկին անգամ սառի մեծկակ կտորներ բերինք և ընկեր մը յաշողեցաւ լեռան մէկ կողին վրայ աղբիւր մը գտնել, ուրկէ լեցուցինք մեր ջրամանները:

Վես օրէն երկու ժամ ետք երկու ձիւաւոր քիւրդ սարի ետեւէն դուրս եկան. կամաց կամաց դէս ու դէն լրտեսեցին, քիչ մը ոլորեցան բոլորեցան, և մեզ նկատե-

լով 3-4 հրացան արձակեցին: Մինչև այն առնես սուս փուս կը դիտեինք զիրենք. իսկ չորրորդ անգամ հրացան արձակելուն ալ չկրցանք համբերել: Արձակեցաւ մօսինի գնդակը ու անոր որոտի հետ դուրս եկան սարի ետև պատրաստ ձիաւոր քիւրդերու վոհմակը:

Վոհմակ սկսած էր: Քիւրդերը, ախ այդ բարբարոս, քաջամարտիկ հռչակած քիւրդերը, ոտքերնին լծե առած էր, որ կողմ կենցեղն շարքեր էին: Հապա կառավարութեան զապլիէնները, անոնց փախուստը ահագին քրքրիչներ բարձրացուց մեր մէջ. ալահը տաւ որ ձիաւոր էին ու շուտով կարողացան պրծիլ մեր անողջ մօսին ներքէն: Վոհմակ տեղէն մինչև իրիկան մուլթը: Հաւար շատ տեղերէ հասաւ, երեք կողմերէ պաշարեցանք. բայց այնքան հեռաւորութենով՝ որ մեր վրայ արձակած գրնդակներէն շատ քիչերը մեզ կը հասնէին: Վարելի է ըսել թէ մօսինը հիպսուս ցոյց աւաւ այդ տեղ իր շարքեր: Իսկ անհետք ֆէդային, ախ անոր հոգուն մատաղ իր անուր քիւրդին սիրտը փորէն կը հանէ:

Արևը մայր մտաւ, մթնշաղ էր: Մենք չափազանց փափառաւ կրակած էինք. որո՞ւ հոգ. «Դաշնակցութիւնը որչ ճշայ, Կնդակը առատ է: Մեզմէ պուտ մը արքուն չինկաւ, թշնամիէն ինկած էին 7-8 հոգի, 2-3 ձիեր. վերաւորներու թիւը յայտնի չէ:

Արևը մայր մտնելուն հետ աներևոյթ եղան մեր թշնամիներն ալ այդ աշխարհածանօթ քաջերը:

Ծրարացիք գէնքերնին ու բռններնին որոնք շատ ծանր էին. մանաւանդ որ յոգնած և արիւն-քրտինք մաւս էինք: Շարժումներէ նրկուքը որ մը առաջ իրենց տեղը մամբան էինք և նրկու ընկեր ալ մօտիկ գիւղ մը խորհած էինք հաց գտնելու համար. որովհետև նախորդ գիշերը Ապաղայի գիւղերէն հաց չկրցանք հանել: Վոհմակ սկսելուն մեր նրկու ընկերները չկրցան ժամանակին հասնիլ. յաշարդ օրը միայն կրցանք իրար գտնել:

Թշնամին հեռացաւ, իսկ մենք ինչո՞ւ չշարունակեցինք սպաս գործը, այս հարցը մեզ կը տանջէր: Ի՞նչ ընել: Մահմանագլուխը սկսաւք էր արդէն գործը. իսկ մենք մտադրած էինք Վան հասնիլ. և եթէ սահմանագլուխ մեր ընկերներու Մեն արշաւանքի աւթիւ կառավարութիւնը իր թոյնը քաղքին վրայ թափէր, կարողանայինք պաշտպանել անտէր հայ ժողովուրդը: Այդ մտքով մեռա-բարով ըսինք կուրի գաշտին և առաջ քալեցինք:

Հետեւեալ օրը լսեցինք սահմանագլուխ Մեն արշաւանքի մասին, թէ ինչպէս ֆէդայիները յարձակած են Շարաֆ բէկի վրայ և սրէ անցուցած են ամբողջ ցեղը: Թէ ինչպէս կառավարութիւնը խելագորոյս ինչ ընելը չէ դրոյցեր. և ինչ:

Այս լուրը առնելուն պէս՝ շտապեցինք և հնար եղածին չափ շուտ քաղքին բոլորը հասանք: Կառավարութիւնը հաստատ իմանալով մեր ներկայութիւնը չուզեց տեղէն շարժիլ. բաւականացաւ քաղքին չորս կողմը զինւորական անուր շղթայով մը կապել որպէս զի յեղափոխականները ներս չմտնեն:

Շտորհիւ Վեհ. սուլթանին բոլորովին անփնաս ու ապահով Վան մտանք:

Կառավարութիւնները կը շատնան հետզհետէ. կառավարութիւնը, նրկացածէն, խաղ մը պիտի հանէ վերջապէս:

Անգլիական անամթ հիւպատոսն է որ հազար ու մէկ ձեւերով կը ջանայ իր դերը շարունակել: Երէկ, իր խրկած պաշտօնական յայտարարութեան մէջ՝ որ Մստըր Ալէնի միջոցով մեզ հասցուց, իր և Քրանսական հիւպատոսի կողմէն իրենք զիրենք ալ ազատ կը համարէին ո՛ր և է պատասխանատուութենէ և կը յայտարարէին որ մինչև երէկ առտու երաշխաւորած էին կառավարութեան՝ գործը խաղաղութենով կարգադրելու համար: Եւ վերջին անգամ հրաւեր կը կարդար Փէդայիներու խմբապետին գալ ու տեսնիլ իր հետ: Անամթ մարդիկ. տղայի նման մեզ խաբել կ'ուզեն: Վարժես այնչափ աշխատած են հայերու համար, որ հոգիներնին դուրս եկած է ու հիմա ալ չպիտի աշխատին: Հեռու...

Խմբապետին վերջին երկու ամսուան բացակայութեան առնես նոյն անգլիական ոստիկան-հիւպատոսը կը կանչէ խմբապետին քոյրը, Զարուհին, և երկար բարակ խրատներ, շան-քարոզներ կարդալէ ետքը՝ կը յորդորէ որպէսզի նամակ գրելով աշխատի եղբօրը նորէն Վան մտնելուն արգելք ըլլայ:

Հայ Փէդայիները, Բերկրի կուրի բռնած ատեն, Արսէն վարդապետի-կտորը *) և Չոլբըրը հարսնիք բռնած էին, հաւատացած ըլլալով որ ամէնքը պիտի կոտորւին և քաղաք չպիտի կրնան հասնիլ:

Իրենց սև բախտէն չիրականացաւ ուխտերնին, և հայ Փէդայիները անփնաս քաղաք մտան, հակառակ կառավարութեան ձեռք առած խիստ միջոցներուն:

Քաղաք մտնելէն ետքը անգլ. պատկառելի հիւպատոսը Մըստըր Ալէնի միջոցով փափաք յայտնեց խմբապետին հետ տեսակցութիւն մը ունենալ: Երբ այդ տեսակցութիւնը մերժեցաւ և ազդու կերպով ցոյց տրուեցաւ այն որոշ պատճառները՝ որով իրաւունք կ'ունենար Դաշնակցութիւնը չլիստահիլ իրենց և կարևորութիւն չտալ հիւպատոսը կատրեցաւ, փրփրեցաւ, սկուաները կ'մքրուց. բայց Ի՞նչ օգուտ, իր կրակը չէր ազդեր Փէդայիներուն:

Վերջապէս, մոմտաց տաճկական քծնող շոյող և անուշ քաղաքականութիւնը ձեռք առնել. գոնէ իր ըսելիքները լսել տալու համար: Մըստըր Ալէնի միջոցով խրկեց մեզ իր տեսակցութեան էական կէտերը գրաւոր կերպով, որուն համառօտութիւնը կը դնենք:

«Ինչ որ կը գրեմ, չէ թէ ծնման կամ պարտաւորութեան սակ է, հայա կիմ անկողն զգացումն է որ կուզեմ յայտնել:

Նայ յնդակիականներուն թիւը-պարսկական սահմանապետ արշաւանքի մասին հիացումն յայտնելով, չեմ կարող չնոստալանիլ անոնց հիաստիք քաշութիւնը, որ շատոնց արձագանգ գտած է Եւրոպայի մէջ եւ մեծ յուզում առաջ բերած: Անգլիոյ եւ Քրանսայի մէջ առաւելապէս համակրելի եղան, երբ ստուգեցաւ մասնաւոր թէ յեղափոխականները ամենայն ազնուութեամբ չեն ուզած սպաննել ոչ կին, ոչ տղայ. այդ քաջագործութիւնը տարներէ իմեր տիրող շատ համոզումներ փոխեց:

Քիւրդներու անզուսպ ըլլալու կարծիքը չուրս ինկած է. անոնց գործած Աստուծութիւններուն մեղքը թիւրք պետութեան վրայ կ'եյնայ: Այս գործը ապացոյցէն ետքը քուս իրաւունք պիտի չունենայ ըսելու «չեմ կարող զուգել քիւրդներ»: Եւ ես ամէն քան տեղնուտեղը գրած եմ՝ Պոլիս դեսպանին եւ ուր որ հարկ է:

Չոր քաղաքը շարք տեղի չունենալը միջթարակաւ է: Ալչեղընող է մասնաւոր երբ ամբողջ քաղաքը շոթայի տակ անուած ատում մէկէն յեղափոխականները ներս կը մտնեն անսպասելի արիւնքով եւ յանդգնութեամբ: Այդ անմուխտութիւնը գովել է Արշաւանքէն ետքը պարսիկ կառավարութիւնը խոստացած է:

*) Ծանօթ. Առաջնորդ Արսէն վարդապետին եւ հայ հարստներու բռնած կեղտոտ, անազնու վարմունքի մասին դէպի խմբապետը եւ ընդհանրապէս Դաշնակցութիւնը. -- գուցէ սոխի ունենանք ուրիշ անգամ պարզել փաստերով:

